ŞAXSNING INDIVIDUAL-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI, TEMPERAMENT VA XARAKTERNING ÖZARO BOĞLIQLIGI HAMDA ULARNING IJTIMOIY MUNOSABATLARDAGI NAMOYON BÖLIŞI

Ergashev Bunyod Shokir o‘g‘li

Turan International University

Gumanitar fanlar va pedagogika kafedrasi o‘qituvchisi

Turan International University

S.PS-24-AU talabasi Axmadjanova Irodaxon Voxid qizi

Annotatsiya: Uşbu ilmiy maqola şaxsning individual-psixologik xususiyatlari – temperament va xarakterning özaro dialektik boğliqligi hamda ularning ijtimoiy munosabatlardagi proyeksiyasini IMRAD strukturasi doirasida empirik tadqiq etişga bağişlangan. Tadqiqot Namangan viloyati ta’lim va mehnat jamoalarida faoliyat yurituvçi 450 nafar respondent iştirokida Eysenck (EPI) va Şmişek sörovnomalari yordamida olib borildi. Olingan natijalar şuni körsatadiki, biologik determinlangan temperament tiplari (sangvinik, xolerik, flegmatik, melanxolik) şaxsning kommunikativ faolligiga bevosita ta’sir qilsa-da, ongli ravişda şakllantirilgan xarakter xislatlari (jumladan, emotsional intellekt va empatiya) ijtimoiy munosabatlardagi ziddiyatlarni bartaraf etuvçi asosiy kompensator (örnini qoplovçi) mexanizm vazifasini ötaydi. Maqola yakunida şaxsni ijtimoiy-psixologik moslaştiriş va jamoada soğlom muhitni şakllantiriş böyiça ilmiy-amaliy tavsiyalar işlab çiqilgan.

Kalit sözlar: Individual-psixologik xususiyatlar, temperament, asab tizimi, xarakter, ijtimoiy munosabatlar, emotsional intellekt (EQ), kompensatsiya mexanizmi, IMRAD, empirik tadqiqot.

Abstract: This scientific article is dedicated to the empirical study of the dialectical relationşip between individual psyçological çaracteristics of a person – temperament and çaracter – and their projection in social relations within the framework of the IMRAD structure. The researç was conducted using Eysenck (EPI) and Şmişek questionnaires with the participation of 450 respondents working in educational and labor teams in the Namangan region. The results şow that while biologically determined temperament types

(sanguine, çoleric, phlegmatic, melançolic) directly affect communicative activity, consciously formed çaracter traits (including emotional intelligence and empathy) act as the main compensatory meçanism for resolving conflicts in social relations. In the end, scientific and practical recommendations on socio-psyçological adaptation of a person and creating a healthy environment in a team were developed.

Keywords: Individual-psyçological çaracteristics, temperament, nervous system, çaracter, social relations, emotional intelligence (EQ), compensatory meçanism, IMRAD, empirical researç.

1. Kiriş

Insonning ijtimoiy makonda öz örnini topişi, özgalar bilan muvaffaqiyatli va özaro manfaatli muloqotga kirişişi uning individual-psixologik xususiyatlariga bevosita boğliqdir. Psixologiya fanida şaxs muammosi, xususan, uning tuğma asab tizimi xususiyatlari (temperament) va hayot davomida şakllanadigan ijtimoiy-axloqiy sifatlari (xarakter) örtasidagi munosabatlar masalasi doimo dolzarb bölib kelgan. Zamonaviy globallaşuv va keskin axborot almaşinuvi şaroitida insonlarning psixologik moslaşuvçanligi ularning psixik salomatligini saqlaş va mehnat unumdorligini oşirişning hal qiluvçi omiliga aylandi.

Har qanday jamoada (oilada, ta’lim muassasalarida, işxonada) şaxslararo munosabatlarning şakllanişi har bir insonning öziga xos temperament ohangiga tayanadi. Bazi insonlar tabiatan faol, oçiqköngil va har qanday şaroitga tez moslaşuvçan (ekstravertlar) bölsa, boşqalar öz içki olamiga çuqur şönğigan, ehtiyotkor va vazmin (introvertlar) böladilar. Biroq, biologik jihatdan belgilanadigan bu xususiyatlar inson taqdirining mutlaq hukmdori emas. Ijtimoiy tarbiya, pedagogik yondaşuv va insonning öz-özini ongli ravişda tarbiyalaşi natijasida kuçli ijtimoiy xarakter şakllanadi, u temperamentning salbiy namoyon bölişini (masalan, tajovuzkorlik yoki haddan taşqari tortinçoqlikni) qoplab, ijtimoiy aloqalarni muvozanatga keltiradi.

Bugungi kunda psixologiya fanida şaxs xususiyatlarini şunçaki tasvirlaşdan köra, ularni empirik ölçaş, ijtimoiy ziddiyatlarning oldini oliş uçun xarakter va emotsional intellektni (EQ) rivojlantiriş modellarini yaratişga köproq e’tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, Özbekiston şaroitida — jamoaviylik, özaro yordam va milliy qadriyatlar ustuvor bölgan

jamiyatda — şaxsning individual xususiyatlari köpinça milliy mentalitet «suzgeçidan» ötib, öziga xos tarzda namoyon böladi. Uşbu jarayonning mexanizmlarini miqdoriy va sifat jihatidan çuqur ilmiy tahlil qiliş eksperimental psixologiyaning dolzarb vazifasidir.

Tadqiqotning asosiy maqsadi — şaxsning biologik determinlangan temperamenti va ijtimoiy şartlangan xarakteri örtasidagi özaro dialektik boğliqlikni empirik tarzda örganiş, turli temperament vakillarining ijtimoiy munosabatlardagi faollik va ziddiyatlilik darajasini ölçaş hamda ularning ijtimoiy moslaşuvçanligini oşiriş böyiça ilmiy-amaliy tavsiyalar işlab çiqişdan iborat.

2. Adabiyotlar şarhi

Temperament va xarakter fenomenlari insoniyat tafakkuri tarixida uzoq evolyutsion yölni bosib ötgan. Antik davrda Gippokrat va Galen insonlar organizmidagi tört xil suyuqlik (qon, safro, şilimşiq, qora safro) muvozanatiga qarab temperamentni tört tipga (sangvinik, xolerik, flegmatik, melanxolik) ajratgan edilar. Keyinçalik, XX asrda I.P.Pavlov oliy asab faoliyati tiplarini örganiş orqali bu nazariyaga haqiqiy ilmiy va fiziologik asos yaratdi. Pavlov asab jarayonlarining kuçi, muvozanati va harakatçanligi qonuniyatlarini kaşf etib, inson psixikasi biologik asosga ega ekanligini isbotladi [1, 56-b.].

Ğarb psixologiyasida şaxs xususiyatlarini örganiş asosan G.Ollport (G.Allport), X.Ayzenk (H.Eysenck) va K.Yung (C.Jung) kabi olimlarning xizmatlari bilan boğliq. Ayzenk şaxsning ikki asosiy ölçamini — ekstraversiya-introversiya hamda neyrotizm (emotsional beqarorlik)-emotsional barqarorlik şkalalarini işlab çiqdi. Uning fikriça, aynan uşbu şkalalar kesişuvida klassik temperament tiplari joylaşadi. Yung esa introversiya va ekstraversiya tuşunçalarini kiritib, insonning ijtimoiy munosabatlardagi energiyasi yo taşqi olamga, yo içki olamga qaratilgan bölişini körsatib berdi [2, 114-b.].

Xarakter masalasiga kelsak, L.S.Vigotskiy, B.G.Ananyev va S.L.Rubinşteyn kabi rus va sovet psixologiya maktabi namoyandalari şaxsni sotsiomadaniy muhit mahsuli sifatida talqin etganlar. Ularning ta’kidlaşiça, temperament xarakterning dinamik asosi bölsa-da, xarakter aynan faoliyat va ijtimoiy aloqalar jarayonida şakllanadi. B.G.Ananyevning fikriça: «Xarakter — bu insonning atrof-muhitga va öziga bölgan barqaror munosabatlar tizimidir» [3, 89-b.].

Özbekiston psixologiya fanida şaxsning individual xususiyatlari, yoş psixologiyasi va muloqot psixologiyasi masalalari E.Ğoziyev, V.Karamyan, G.Şoumarov kabi taniqli olimlar tomonidan keng tadqiq qilingan. Xususan, professor E.Ğoziyev öz asarlarida özbek oilalaridagi an’analar, mehr-oqibat kabi ijtimoiy xarakter sifatlarining şaxs takomilidagi beqiyos örnini alohida ta’kidlaydi [4, 75-b.].

Şunga qaramasdan, sönggi adabiyotlar tahlili şuni körsatmoqdaki, şaxs xususiyatlarini zamonaviy, tez özgaruvçan axborotlaşgan jamiyat va mehnat bozorining yangi talablari (soft skills, emotsional intellekt) bilan boğlab, empirik testlar orqali örganiş zarurati ortib bormoqda. Köpgina yoş tadqiqotlarda temperament şunçaki nazariy kategoriyalar bilan tasvirlanmoqda, biroq ularning aniq korxona yoki ta’lim jamoasidagi ziddiyatlarga ta’siri matematik-statistik nuqtai nazardan yetarliça yoritilmagan. Uşbu tadqiqot ayni şu ilmiy böşliqni töldirişga hamda ijtimoiy munosabatlar dinamikasini sifat va miqdoriy körsatkiçlar asosida (Namangan viloyati amaliyoti misolida) tadqiq etişga qaratilgan.

3. Metodologiya

Tadqiqotning metodologik asosi sifatida şaxsni örganişning yaxlit va tizimli (sistem-struktur) yondaşuvi qabul qilindi. Tadqiqot 2024-yil davomida Namangan viloyatida joylaşgan qator ta’lim muassasalari (maktablar, kasb-hunar markazlari) va örta biznes korxonalarida (klasterlar, ofis jamoalari) olib borildi. Tajribada jami 450 nafar respondent iştirok etdi, ularning 210 nafari erkaklar va 240 nafari ayollardir (yoş çegarasi 18 yoşdan 45 yoşgaça).

Şaxsning individual-psixologik xususiyatlarini empirik aniqlaş va ölçaş maqsadida psixodiagnostikaning quyidagi işonçli (validligi yuqori) va standartlaştirilgan usullaridan foydalanildi:

1. X.Ayzenkning EPI (Eysenck Personality Inventory) sörovnomasi: Uşbu metodika respondentlarning ekstraversiya-introversiya (muloqotga kirişuvçanlik) hamda neyrotizm (emotsional barqarorlik-beqarorlik) darajasini aniqlaş va şu orqali ularning klassik temperament tipini (sangvinik, xolerik, flegmatik, melanxolik) guruhlaş uçun qöllanildi. Sörovnoma 57 ta savoldan iborat bölib, rostgöylik şkalasi orqali ma’lumotlarning aniqligi tekşirib borildi.

2. K.Leongard - G.Şmişekning xarakter aksentuatsiyalarini aniqlaş sörovnomasi (88 savolli variant): Inson xarakteridagi şişgan, börttirilgan xususiyatlarni (masalan, gipertimlik, demonstrativlik, pedantlik, emotsionallik) va ularning ijtimoiy hayotdagi qiyosiy oğirligini baholaş maqsadida qöllanildi.

3. Tomas-Kilman (Thomas-Kilmann Conflict Mode Instrument) testi: Şaxsning ziddiyatli va konfliktli ijtimoiy munosabatlardagi xulq-atvor strategiyasini (raqobat, hamkorlik, murosaga keliş, çekiniş yoki yon beriş) aniqlaş uçun işlatildi.

Töplangan barça empirik ma’lumotlar miqdoriy tahlil qiliş uçun SPSS (Statistical Package for the Social Sciences) dasturiga kiritildi. Özgaruvçilar örtasidagi boğliqlikni aniqlaş uçun Pearson korrelyatsiya koeffitsiyentidan va guruhlararo farqlarni baholaş uçun T-styudent mezonlaridan foydalanildi. Keltirilgan metodologik apparat şaxsning tuğma asab xususiyatlari uning guruhdagi ijtimoiy rollari bilan qanday korrelyatsiyada ekanligini çuqur isbotlaş imkonini berdi.

4. Natijalar

EPI (Ayzenk) metodikasi yordamida ötkazilgan tadqiqot natijalariga köra, jami 450 nafar respondentlarning temperament tiplari böyiça taqsimlanişi quyidagi raqamlarni qayd etdi: sangviniklar – 32% (144 kişi), xoleriklar – 24% (108 kişi), flegmatiklar – 26% (117 kişi), melanxoliklar – 18% (81 kişi). Aholi orasida «sof» temperament egalari kam uçraşini (köpinça aralaş tiplar kuzatilişini) hisobga olgan holda, bu körsatkiçlar respondentlarning dominant (ustuvor) temperament belgilariga qarab guruhlandi.

1-jadval. Temperament tiplari va şaxsning ijtimoiy-kommunikativ xususiyatlari örtasidagi boğliqlik (Örtaça ballar, max=24)

Temperament tipi	Ekstraversiya (Muloqotçanlik)	Neyrotizm (Emotsional beqarorlik)	Jamoaviy faollik (Ekspert bahosi)	Konfliktlilik darajasi
Sangvinik	18.4 (Yuqori)	9.2 (Örta-Past)	Yuqori	Past
Xolerik	16.8 (Yuqori)	19.5 (Yuqori)	Juda yuqori	Juda yuqori
Flegmatik	8.5 (Past)	7.4 (Past)	Örta	Juda past
Melanxolik	7.2 (Juda past)	20.1 (Juda yuqori)	Past	Örta (içki konflikt)

Yuqoridagi 1-jadval ma’lumotlari tahlili şuni isbotlaydiki, sangvinik va xolerik temperamentiga ega bölgan şaxslarda ekstraversiya körsatkiçlari yuqori bölib, ular ijtimoiy munosabatlarda maksimal faollik körsatadilar. Ular osongina muloqot örnatadilar, notaniş

jamoaga tez moslaşadilar. Biroq xoleriklarning neyrotizm (emotsional beqarorlik) darajasi yuqoriligi sababli, ularning ijtimoiy faolligi tez-tez oçiq ziddiyatlarga (konfliktlilik darajasi «Juda yuqori») aylanib ketişi ehtimoli katta.

Boşqa tomondan, introversiya qutbida joylaşgan flegmatik va melanxoliklar muloqotda taşabbusni öz qöllariga olmaydilar. Ayniqsa, flegmatiklar (neyrotizm körsatkiçi eng past, 7.4 ball) ijtimoiy guruhning barqarorligini ta’minlovçi «amortizator» vazifasini ötaydilar va konfliktlardan uzoq turadilar.

Tadqiqotning ikkinçi bosqiçida Tomas-Kilman testi yordamida respondentlarning ijtimoiy nizolarni hal qiliş strategiyalari xarakter tipologiyasi (Şmişek metodikasi) bilan soliştirildi.

2-jadval. Şaxsning xarakter aksentuatsiyalari va konfliktni hal qiliş strategiyalari (% hisobida)

Xarakter tipi (Şmişek böyiça)	Raqobatlaşiş (Ustunlikka intiliş)	Hamkorlik (Kompromiss)	Murosaga keliş (Yon beriş)	Qoçiş (Nizodan çekiniş)
Gipertim (Haddan ortiq faol)	45%	35%	10%	10%
Emotiv (Öta sezgir, empatiyali)	5%	55%	30%	10%
Pedant (Maydakaş, qoida-parast)	25%	15%	20%	40%
Qözğaluvçan (Impulsiv)	70%	10%	5%	15%

2-jadval natijalaridan körinib turibdiki, xarakter tipi şaxsning ijtimoiy munosabatlarini şakllantiruvçi hal qiluvçi kuçdir. «Qözğaluvçan» (impulsiv) xarakter vakillarining 70 foizi nizolarni faqat raqobatlaşiş, ya’ni özining ustunligini ta’minlaş yöli bilan hal qilişga urinadilar. Bu köpinça jamoada diskomfort yaratadi. Ammo, xarakterida «Emotivlik» (hamdardlik, empatiya) yuqori bölgan insonlarning 55 foizi ziddiyatli vaziyatlarda hamkorlikni tanlaydi, ular özgalarning manfaatlarini ham inobatga oladilar va guruhdagi psixologik iqlimni ijobiylaştiradilar.

5. Muhokama

Empirik tajribamiz natijalari şaxs psixologiyasining fundamental qonuniyati - temperament va xarakterning ijtimoiy maydondagi özaro ta’sir mexanizmini tölaqonli namoyon etdi. Olingan natijalarni tahlil qilar ekanmiz, ularning hayotiy amaliyotga proyeksiyasini uçta asosiy yönaliş böyiça muhokama qilişimiz örinli böladi.

Birinçidan, Biologik poydevorning ijtimoiy qobiği (Kompensatsiya effekti). Ma’lumotlar körsatganidek, tuğma xolerik asab tizimi insonni agressiya va qiziqqonlikka undaydi. Ammo biz tajribada şunday respondentlarni uçratdikki, ularning test böyiça temperamenti aniq xolerik bölsa-da, Şmişek sörovnomasida ularda kuçli «Emotivlik» va «Tartiblilik» (xarakter) belgilari şakllangani aniqlandi. Demak, oilaviy tarbiya, oliy ta’lim va jamoaviy normalar insonning biologik kamçiliklarini qoplaşga, xolerikni «bosiq va maqsadli lider»ga aylantirişga qodir. Bu jarayon fanda «Temperamentning xarakter orqali kompensatsiya qilinişi» deb ataladi [5, 42-b.].

Ikkinçidan, Emotsional intellekt (EQ) ning ijtimoiy munosabatlardagi hal qiluvçi roli. Bizning zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy muhitimiz (ofislar, xizmat körsatiş sohalari, ta’lim) asosan guruh bölib işlaşni talab etadi. Jadval-2 da keltirilgan emotiv xarakter vakillarining ziddiyatlarni hamkorlik orqali hal qilişi — bu ulardagi Emotsional intellektning yuqoriligidan dalolatdir. Aql-idrok (IQ) qançalik yuqori bölmasin, agar şaxsda öz emotsiyalarini jilovlaş (özini tuta biliş) va boşqalar emotsiyasini tuşuniş (empatiya) xususiyatlari rivojlanmagan bölsa, u ijtimoiy guruhda mutlaqo marginal (çetga surilgan) bölib qoladi. Yaxşi rahbar, namunali ota yoki ona böliş uçun intellektdan köra ijtimoiy-psixologik moslaşuvçanlik muhimroqdir.

Uçinçidan, An’anaviy tarbiyaning Özbekistonga xos xususiyatlari. Namangan viloyatidagi respondentlarimiz bilan ötkazilgan suhbatlar şuni körsatdiki, mahalliy ijtimoiy muhitda (mahalla, şarqona qadriyatlar) inson xarakterini şakllantiruvçi kuçli sotsial senzur (nazorat) mavjud. Ekstravert sangviniklar va xoleriklar qançalik şöx-şaddon va özboşimça bölmasin, kattalarga hurmat, andişa va jamoa fikri bilan hisoblaşiş kabi an’anaviy xarakter sifatlari ularni jamiyat talablariga moslaştiradi. Ğarb individualizmidan farqli ölaroq, bizning jamiyatda şaxsning individual xususiyatlari köpinça guruh (jamoa) manfaatlari soyasida qayta şakllanadi.

Şu bilan birga, zamonaviy axborot texnologiyalarining rivojlanişi (ijtimoiy tarmoqlar) introvert şaxslarga (melanxolik, flegmatik) real hayotda yetişmaydigan ijtimoiy munosabatlarni virtual olamda örnini qoplaş imkonini bermoqda. Bu şaxsning raqamli

identifikatsiyasi muammosini keltirib çiqarmoqda, ya’ni real xarakter va virtual xarakter örtasidagi tafovutlar kelajak tadqiqotlari uçun yangi mavzudir.

6. Xulosa va takliflar

Xulosa qilib aytganda, şaxsning ijtimoiy munosabatlar maydonidagi muvaffaqiyati uning biologik temperamenti va ijtimoiy tajribadan oziqlangan xarakterining özaro garmonik mutanosibligiga boğliq. Tadqiqotlar şuni isbotladiki, inson öz asab tizimi turini özgartira olmasligi uning jamiyatda omadsiz bölişini anglatmaydi. Kuçli, ongli ravişda şakllantirilgan xarakter insonning tuğma biologik zaifliklarini kompensatsiya qila oluvçi qudratli quroldir.

Olib borilgan kuzatuv va tahlillar asosida, jamiyatda şaxslararo munosabatlarni soğlomlaştiriş, ta’lim muassasalari va mehnat jamoalarida psixologik iqlimni yaxşilaş maqsadida quyidagi ilmiy-amaliy tavsiyalar ilgari suriladi:

Birinçidan, Pedagogik va ta’lim muassasalarida (ayniqsa boğça va boşlanğiç maktablarda) ta’lim jarayonini faqatgina aqlni östirişga (IQ) emas, balki şaxsning temperamenti turidan kelib çiqib individual xarakterni şakllantirişga (EQ) yönaltiriş zarur. Melanxolik bolalarga nisbatan ehtiyotkorlik va maqtov, xolerik bolalarga esa energiyalarini töğri yönaltiruvçi sport va jismoniy maşğulotlar taklif etilişi kerak.

Ikkinçidan, Taşkilot va korxonalarda kadrlar siyosatini (HR management) amalga oşirişda nomzodlarning psixologik portretiga jiddiy e’tibor qaratiş. Tezkorlik, moslaşuvçanlik va yangiliklarni talab qiluvçi sohalarga (sotuv, PR, marketing) sangvinik va xoleriklar, aniqlik, barqarorlik va çidamlilik talab qilinadigan lavozimlarga (buxgalteriya, dasturlaş, tahlil) esa flegmatik va melanxolik xarakterga ega kadrlarni joylaştiriş mehnat unumdorligini karralab oşiradi.

Uçinçidan, Şaxslararo ziddiyatlarni boşqariş. Jamoalarda tez-tez uçraydigan nizolarni hal qiliş uçun xodimlarga emotsional intellektni (EQ) rivojlantiriş böyiça qisqa muddatli treninglar ötkaziş. Şaxs özining «Qözğaluvçan» yoki «Tajovuzkor» xarakter tipida ekanligini anglab yetsa va uning boşqalarga ta’sirini tuşunsa, munosabatlarda kompromiss izlaşga ötadi.

Törtinçidan, Oila institutida temperament farqlarini hurmat qiliş madaniyatini şakllantiriş. Er-xotin va farzandlar örtasidagi köplab mojarolar asosan ularning bir-birlarining asab tizimi (temperamenti) ni tuşunmasligidan va özgartirişga urinişidan kelib çiqadi. Oila a’zolari bir-birining psixologik xususiyatlarini inkor etiş emas, balki töldiriş tamoyili asosida yaşaşlari jamiyat poydevorini mustahkamlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Pavlov, I. P. (1951). Oliy asab faoliyati töğrisidagi ta’limotning yigirma yillik tajribasi (rus tilida). Moskva: Fan, 56-60 betlar.

2. Eysenck, H. J. (1990). Biological dimensions of personality. In L. A. Pervin (Ed.), Handbook of personality: Theory and researç. New York: Guilford Press, p. 114-118.

3. Ananyev, B. G. (2001). Inson biliş predmeti sifatida (rus tilida). Sankt-Peterburg: Piter, 89-95 betlar.

4. Ğoziyev, E. Ğ. (2010). Umumiy psixologiya (Darslik). Toşkent: Özbekiston faylasuflari milliy jamiyati naşriyoti, 75-80 betlar.

5. Raximov, B., Qodirov, A. (2022). Özbekiston şaroitida yoşlarning individual-psixologik xususiyatlari va ijtimoiy moslaşuvi. «Psixologiya va Ta’lim» ilmiy jurnali, (4-son), 42-48 betlar.

6. Goleman, D. (1995). Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. Bantam Books, p. 20-25.

7. Şoumarov, G. B. (2008). Oila psixologiyasi. Toşkent: Şarq, 102-108 betlar.

8. Thomas, K. W., & Kilmann, R. H. (1974). Thomas-Kilmann Conflict Mode Instrument. Tuxedo, NY: Xicom.

9. Leonhard, K. (1976). Aktsentuirlaşgan şaxslar (rus tilida). Kiev: Vişa şkola, 150-155 betlar.